

Ο πολιτισμός της κρίσης και το κοινό μέλλον

Η αγάπη είναι ο φόβος που μας ενώνει με τους άλλους
Μανόλης Αναγνωστάκης

Η εποχή του ατόμου

Στο θεατρικό έργο¹ του Μάρτιν Κριμπ *Απόπειρες* (1997) όλα περιστρέφονται γύρω από έναν αόρατο χαρακτήρα, την Άννα, που δεν εμφανίζεται ποτέ στη σκηνή. Και τι δεν είναι η Άννα στο κείμενο του Κριμπ. Καλλιτέχνης με αυτοκτονικές διαθέσεις, διεθνής τρομοκράτισσα, μοναχική οικοδέσποινα σε εξοχική κατοικία, πορνοστάρ, πρόσφυγας, ακόμα και μάγκα αυτοκινήτου. Ένα πρόσωπο - προϊόν μιας παγκόσμιας κατάστασης πραγμάτων. «Αυτό που απομένει στο τέλος της παράστασης», γράφει ένας απαυδισμένος αρθρογράφος των *New York Times*, «είναι η παγερή αίσθηση πως ζούμε σε έναν κόσμο θρυμματισμένο [...] χιλιάδες γυαλάκια διασκορπισμένα στο διάστημα, μόνα τους, ψυχρά και άγνωστα». Ιδού μια επαρκής περιγραφή της πολιτιστικής πραγματικότητας μιας εποχής από έναν τεχνοκριτικό που ισχυρίζεται ότι δεν κατάλαβε τι ήθελε να πει το έργο.

Μιλώντας για τον πολιτισμό της κρίσης προφανώς επιχειρούμε να ορίσουμε κάτι μεγαλύτερο από τη σφαίρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ακόμα και αν έχουμε υπαρκτές καταγραφές στο χώρο της τέχνης μιας κρίσιακής κατάστασης, δεν είναι εκεί που εξαντλείται η πολιτιστική διάσταση του προβλήματος. Αφενός γιατί το πρόβλημα δεν είναι η οικονομική κρίση καθαυτή, αλλά ό,τι προηγήθηκε αυτής, ό,τι οδήγησε τα πράγματα στην καμπή όπου τώρα βρισκόμαστε, και αφετέρου γιατί ο «πολιτισμός της κρίσης» υπήρξε ένα καθεστώς που επιβλήθηκε ξεκινώντας από τη σφαίρα της παραγωγής και αγκαλιάζοντας όλο το εποικιοδόμημα, δίδαξε τρόπους αντιμετώπισης της ίδιας της ζωής, διαμόρφωσε σχέσεις, επιθυμίες, ιεραρχίες, αξίες.

Η πολιτιστική κρίση ήταν ήδη εδώ από τον νεοφιλελεύθερο μετασχηματισμό των

¹ Ο Π. Φραντζής είναι πολιτιστικός συντάκτης στο www.aristerovima.gr

δεκαετιών του 1980 και του 1990. Από την αποδόμηση του συλλογικού, την κατεδάφιση του κοινωνικού κράτους, την επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων, την ιδιωτικοποίηση κάθε είδους δημόσιων αγαθών (υγεία, παιδεία, ενημέρωση, τηλεπικοινωνίες), την ανάδυση της λεγόμενης νέας οικονομίας που βασίζεται στην αγορά υπηρεσιών – σε ένα μεγάλο βαθμό παρασιτικής (τιμήματα του μανάτζμεντ, δημόσιες σχέσεις, μάρκετινγκ, διαφήμιση, έρευνα καταναλωτών)². Οι ίδιες οι σαρωτικές αλλαγές στην εργασία, στην οργάνωση των νέων τεχνολογιών και τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων έφεραν νέα ήθη, νέες δυνατότητες αλλά και νέες φοβίες για τον εργαζόμενο άνθρωπο. Κυρίως διαμόρφωσαν το μοναχικό άτομο ως αποκλειστικό πολιτικό και κοινωνικό παράγοντα. Τον άνθρωπο χωρίς παρελθόν, που προσπαθεί να αντέξει τις συνεχείς πιέσεις για να είναι προσαρμοστικός και ευέλικτος, χωρίς κανένα στήριγμα πέρα από τις ίδιες του τις δυνατότητες.

Σε αυτή την αγορά δυνατοτήτων, όπως την περιγράφει εξαιρετικά ο Ρίτσαρντ Σέννετ³ στο βιβλίο του *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, δεν μετρούν τα χθεσινά επιτεύγματα, καθώς ακυρώνεται το ήθος του τεχνίτη: «Αντί για τη μαστοριά η σύγχρονη κουλτούρα προβάλλει την ιδέα της δυναμικής ικανότητας και όχι την παρελθούσα επίδοση». Μετράει μόνο η ικανότητα προσαρμογής σε εντελώς ρευστές σχέσεις εργασίας, σε μια κινούμενη άμμο μετανάστευσης από πολιτεία σε πολιτεία (μιλώντας για τα ακραία παραδείγματα από τις ΗΠΑ) ή από πόστο σε πόστο (για να είμαστε πιο κοντά στην εγχώρια πραγματικότητα). Η κουλτούρα της προσωρινότητας, της ετοιμότητας για αλλαγή, υμνείται σαν να πρόκειται για την ίδια τη φύση της ζωής. Η «ευελιξία» και η δημιουργική εργασία, με την έννοια της αποδοχής του άγχους ως γόνιμου στοιχείου νεανικότητας, καθιερώνονται ως κανόνες⁴.

Σε αυτή τη συνθήκη, όπου ο χρόνος καθίσταται βραχύς και σύντομος, δεν υπάρχουν πια μακροπρόθεσμες δεσμεύσεις, φιλοδοξίες ή σκοποί. Διαβρώνεται η έννοια του δημόσιου χώρου, η αλληλεγγύη και η πολιτική συμμετοχή. Προκρίνεται η αστάθεια, ο ανταγωνισμός, κι ένα είδος ασφυκτικά αυταρέσκου ατομικισμού⁵.

Από τη συλλογικότητα στο εργοστάσιο, όπου οι άνθρωποι πήγαιναν και έφευγαν παρέα, με ένα τραγούδι, έναν καημό, έναν κοινό πόθο –για να πάνε και πάλι στην αγκαλιά της κοινότητας της γειτονιάς, της οικογένειας, μιας κάπως σταθερής ζωής με σταθερές αξίες– περάσαμε στη μοναχικότητα του αυτοκινήτου και του γραφείου, όπου χωρίς σκοπό αλλά με χιλιάδες δυνάμει μελωδίες από το i-tunes διαμορφώνεται το σάουντρακ μιας ανταγωνιστικής, αποκομμένης από κάθε συλλογικότητα ζωής.

Η ατομική διαβίωση στις αρχές της δεκαετίας του 2000 στη χώρα μας αποτελούσε μια επιλογή που κέρδιζε διαρκώς έδαφος. Σύμφωνα με στοιχεία της εταιρείας Metron Analysis (2003) οι επιπτώσεις της ήταν οι παρακάτω: «α) δημιουργούνται νέα καταναλωτικά πρότυπα (ένα νοικοκυριό υποστηρίζεται οικονομικά από ένα άτομο, αλλάζει ο τύπος και το μέγεθος της κατοικίας, αλλάζουν οι διατροφικές συνήθειες κ.λπ.) β) Αλλάζουν οι κανόνες και οι τρόποι επικοινωνίας. Είναι χαρακτη-

ριστικό ότι στην Ελλάδα το ποσοστό διείσδυσης του Internet στην ομάδα «συνειδητής» ατομικής διαβίωσης φτάνει το 56%, ενώ στον υπόλοιπο πληθυσμό περιορίζεται μόλις στο 16%. γ) Αλλάζουν οι απαιτήσεις από το κοινωνικό κράτος, κυρίως λόγω της αλλαγής της σύνθεσης της οικογένειας, και δ) κυρίως ανατέλλουν νέοι θεσμοί οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, ενισχύεται η υπογεννητικότητα (ή η γεννητικότητα εκτός του θεσμού της οικογένειας) και αλλάζουν τα αξιακά πρότυπα. Παράδειγμα η “αξία” της θρησκείας. Στην ομάδα ατομικής διαβίωσης περιορίζεται στο 62%, ενώ στον υπόλοιπο πληθυσμό φθάνει στο 78%».

Η εποχή του ατόμου για κάποιους γεννήθηκε μέσα από τη νεανική εξέγερση του Μάη του 1968 – κι όμως ήταν αυτό το κίνημα που αντιστάθηκε στην πρώτη πράξη υποταγής στο φορμαλισμό της καπιταλιστικής αγοράς και των επιχειρηματικών αξιών⁶. Η μετρήσιμη συμπεριφορά, οι κανόνες ευθυγράμμισης με τις νέες απαιτήσεις της ιεραρχίας μέσα στις μοντέρνες επιχειρήσεις ξεπήδησαν ως παράφραση του απελευθερωτικού αντικομοφορμιστικού πνεύματος του γαλλικού Μάη. Το ότι η εξουσία έγινε πιο μαλακή, δεν σημαίνει ότι έγινε και πιο ευκολοπίκτητη. Το αντίθετο μάλιστα. Αξίωσε νέες ποιότητες υποταγής. Ήρθε πιο κοντά στον εργαζόμενο για να του κλέψει και την ψυχή, όχι μόνο το σώμα. Δείτε για παράδειγμα τη «βιομηχανία» διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων, τα περιβόητα τμήματα HR μεγάλων εταιρειών, και τις πρακτικές των team-building ασκήσεων, σεμιναρίων για διαχείριση του στρες στον εργασιακό χώρο, την εσωτερική εκπαίδευση στελεχών, προγράμματα γνωριμίας και ψυχολογικής βελτίωσης. Πολλά από τα οποία οδηγούν σε αρρωστημένες μορφές εξάρτησης από την επιχείρηση-οικογένεια, ιδρυματισμού και απώλειας της προσωπικής αξιοπρέπειας⁷.

Το πιο ακραίο παράδειγμα μιας εργασιακής ζωής απαλλαγμένης από κάθε αίσθηση του «ανήκειν» έρχεται από αυτό που πολλές σύγχρονες επιχειρήσεις προωθούν, το σύστημα outsourcing. Την ανάθεση δηλαδή σε έναν εξωτερικό συνεργάτη-γραφείο της διαχείρισης των εργαζομένων τους. Αυτή η διαδικασία, όπως γράφει⁸ χαρακτηριστικά ο Ρούσσος Βρανάς στη στήλη του στα *Νέα*, αποχωρίζει τους εργαζόμενους από το σώμα της επιχείρησης στην οποία εργάζονται, έτσι που «Οι εργαζόμενοι δεν θεωρούνται πια κοινότητα ανθρώπων που συνενώνονται για έναν κοινό παραγωγικό στόχο, αλλά ένα απλό “πακέτο δράσεων” από τη μια και “ανθρωπίνων πόρων” από την άλλη». Έτσι εξηγείται καλύτερα, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, μια αλυσίδα τρομακτικών φαινομένων στον κόσμο της εργασίας: οι ηθικοί εκβιασμοί, το έντονο στρες των επιχειρηματικών στελεχών, οι απανωτές αυτοκτονίες μισθωτών (όπως στη Φρανς Τελεκόμ).

Ίσως η πιο επιτακτική προस्ताγή για το ήθος και την απόδοση του εργαζόμενου, το «εδώ και τώρα», ένα διαρκές παρόν αυτοαξιολόγησης, ελέγχου και διαρκούς έντασης, δημιουργεί μια νέα κουλτούρα του φόβου. «Αν κάνω ένα λάθος σήμερα, κανείς δεν θα θυμηθεί τα πόσα θετικά έχω προσφέρει στην εταιρεία». Ποιο δικαίωμα στην

απεργία ή στο συνδικαλισμό να ασκήσει αυτός ο άνθρωπος όταν η απαίτηση για διαρκή απόδοση και παρουσία γίνεται άγραφος κανόνας ζωής και θανάτου στον επαγγελματικό του βίο; Ένα «εγώ» όμως με βραχυπρόθεσμο προσανατολισμό, εστιασμένο στη δυναμική ικανότητα, διατεθειμένο να εγκαταλείψει την εμπειρία του παρελθόντος, είναι ασυνήθιστο είδος ανθρώπου – τονίζει ο Σέννεντ. «Μόνο ένα συγκεκριμένο είδος ανθρώπου μπορεί να ευδοκιμήσει σε ασταθείς, κερματισμένες κοινωνικές συνθήκες. Αυτός ο ιδεώδης άνδρας ή γυναίκα έχει να αντιμετωπίσει τρεις προκλήσεις. Η πρώτη αφορά το χρόνο: πώς να διαχειρίζεται βραχυπρόθεσμες σχέσεις και τον εαυτό του, πώς να τα βγάζει πέρα χωρίς μια ενιαία αίσθηση ταυτότητας. Η δεύτερη αφορά το ταλέντο: πώς να αναπτύσσει νέες δεξιότητες καθώς μεταβάλλονται οι απαιτήσεις της πραγματικότητας. Η τρίτη πρόκληση αφορά την παραίτηση, δηλαδή την εγκατάλειψη του παρελθόντος. Η επικεφαλής μιας δυναμικής εταιρείας δήλωσε πρόσφατα ότι κανένας δεν έχει κατοχυρώσει τη θέση του στην εταιρεία της, ότι η προϋπηρεσία ειδικότερα δεν εγγυάται καμία θέση εργασίας».

Το συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι ότι καθ' όλη την περίοδο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας διαμορφώθηκε ένα είδος ανθρώπου που προσομοιάζει στα χαρακτηριστικά του καταναλωτή, που διψάει μονίμως για νέα πράγματα και απορρίπτει τα παλιά – και όχι του ιδιοκτήτη που φυλάει με ζήλο ό,τι ήδη κατέχει. Το νέο, η κατεξοχήν ιδιότητα ενός διαφημιζόμενου προϊόντος, έγινε η μανία της εποχής. Να αποκτάς την τελευταία λέξη της τεχνολογίας, να δοκιμάζεις ανθρώπους, εμπειρίες, να φεύγεις διαρκώς, να μη σταματάς και να μην υπάρχουν πουθενά. Η Άννα του Μάρτιν Κριμπ ήταν το πρόσωπο αυτής της μανιακής, θρυμματισμένης κοινωνίας.

Η ιδιωτική κατανάλωση της πολιτικής

Άμεση συνέπεια της πολιτιστικής διάσπασης και του κατακερματισμού τού είναι και της συνείδησης του εργαζόμενου ανθρώπου, της εγχάραξης αυτής της μονολιθικής πολλαπλότητας –όπου ο παραγωγός δίνει τη θέση του στον καταναλωτή προϊόντων τα οποία, άγνωστο πώς, κατακλύζουν την πραγματική και συμβολική ζωή– είναι η μετατόπιση του πολιτικού στίβου σε μια αγορά προϊόντων. Είναι πάλι ο Σέννεντ που αποτιμά αυτή την ποιότητα εντοπίζοντας πέντε τρόπους με τους οποίους ο πολίτης-καταναλωτής γίνεται παθητικός και ακολουθεί ολοένα πιο συντηρητικές πολιτικές επιλογές. Σε αυτόν το θεατή της πολιτικής «προσφέρονται 1) πολιτικές πλατφόρμες που μοιάζουν με τις πλατφόρμες προϊόντων και 2) διαφοροποιητικές βελτιώσεις: του ζητείται 3) να παραβλέπει «το στρεβλό υλικό της ανθρωπότητας» –όπως μας ζήτησε ο Ιμμάνουελ Καντ– και 4) να εμπιστεύεται την πιο φιλική στο χρήστη πολιτική: 5) να αποδέχεται διαρκώς τα νέα πολιτικά προϊόντα που προσφέρονται» (Sennett 2008, σ. 164).

Ο πολίτης-καταναλωτής δυσκολεύεται να συμμετέχει όταν τα πολιτικά ζητήματα παρουσιάζουν δυσκολίες ή εντάσεις. Δυσκολεύεται να βρει τρόπο να σκεφτεί έξω από το δεδομένο πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετούνται τα ζητήματα. Και ενώ «η δημοκρατία προϋποθέτει ότι οι πολίτες είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν κάποια προσπάθεια για να διαπιστώσουν πώς λειτουργεί ο κόσμος γύρω τους», σήμερα είμαστε μάλλον μάρτυρες του αντίθετου: «όταν η δημοκρατία διαμορφώνεται κατά το πρότυπο της κατανάλωσης, όταν γίνεται φιλική στο χρήστη, αυτή η επιθυμία να μάθεις εξασθενεί» (Sennett 2008, σ. 173).

Με τον πιο γλαφυρό τρόπο του Σλάβοϊ Ζίζεκ: «το εκλογικό σύστημα γίνεται αντιληπτό ολοένα και περισσότερο ως μοντέλο ανταγωνισμού της αγοράς: οι εκλογές μοιάζουν με εμπορική ανταλλαγή, όπου οι ψηφοφόροι “αγοράζουν” το πακέτο υπηρεσιών διατήρησης της τάξης, διώξης του εγκλήματος και πάει λέγοντας, με κριτήριο τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα». Και συνεχίζει περνώντας στο ακόμα πιο ενδιαφέρον πεδίο των διαπροσωπικών σχέσεων που «οργανώνεται ολοένα και περισσότερο βάσει των γραμμών που καθορίζουν οι σχέσεις της αγοράς. Ο Αλέν Μπαντιού ανέπτυξε τον παραλληλισμό ανάμεσα στη σύγχρονη αναζήτηση ερωτικού συντρόφου ή συζύγου μέσω οργανωμένων πρακτορείων του είδους και στην πανάρχαια διαδικασία της προεπιλογής του γαμπρού ή της νύφης από τους γονείς. Και στις δύο περιπτώσεις, το ρίσκο να ερωτευθεί κανείς αίρεται, το τυχαίο στο ερωτικό παιχνίδι εξαφανίζεται χάρη στους προηγούμενους διακανονισμούς που λαμβάνουν υπ’ όψιν όλα τα υλικά και ψυχολογικά συμφέροντα των ενδιαφερόμενων μερών»⁹.

Η εμπορευματοποίηση του πολιτικού στίβου έχει σαν συνέπεια την εστίαση στο προφανές, στο πρώτο επίπεδο, και την απώλεια μιας ευρύτερης ιστορικής και πολιτικής εκτίμησης. Από εδώ και η αυτονόμηση ή επικράτηση του επικοινωνιακού επί του πολιτικού. Πλάι στην ολοένα περιοριζόμενη επιρροή των παραδοσιακών μέσων έχουμε τη συναισθηματική επιρροή των δικτύων. Από μερίδα της διανόησης και του Τύπου, ειδικής ερμηνείας έτυχαν οι αυθόρμητες, συναισθηματικές αντιδράσεις των πολιτών στα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη που έφεραν την εκλογή Καμίνη και Μπουτάρη αντιστοίχως. Ορισμένοι μίλησαν για πολιτιστική τομή. Είναι γεγονός πως οι υποψήφιοι που στήριξε το ΠΑΣΟΚ και τμήματα της νέας φιλελεύθερης Αριστεράς¹⁰ αποτέλεσαν τα ιδανικά πολιτικά προϊόντα. Πέρα από τις υπόλοιπες επικοινωνιακές τους επιλογές, αυτό που μέτρησε περισσότερο στα μάτια των ψηφοφόρων ήταν η ιδιότητα του «νέου». Στην τελική εικόνα εξαφανίστηκε το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των πολιτών στην κάλπη, το βασικό κριτήριο της δημοκρατίας, γιατί επισκιάστηκε από το προφανές, το επικοινωνιακό και το αισθητικό γεγονός.

Παλιές και νέες κοινότητες

Η νοσταλγία για μια χαμένη κοινότητα –της οικογένειας, της πατρίδας, του σωτήριου κόμματος;– είναι η μία αναπόφευκτη πλευρά του νομίσματος. Οι Χαρντ και Νέγκρι στο βιβλίο τους *Πλήθος* κάνουν μια σειρά σωστές πολιτιστικές επισημάνσεις. Διακρίνουν, για παράδειγμα, αυτή την τάση για επιστροφή σε ένα καλό συλλογικό της μοντέρνας εποχής: «Στις Ηνωμένες Πολιτείες πολλοί συγγραφείς, μπροστά στην κατάρρευση των παραδοσιακών κοινωνικών οργανώσεων και το φάσμα μιας κατακερματισμένης ατομικιστικής κοινωνίας, εκφράζουν νοσταλγία για παρελθόντες κοινωνικούς σχηματισμούς. Τέτοια σχέδια παλινόρθωσης –που βασίζονται συχνά στην οικογένεια, την εκκλησία και την πατρίδα– αποτελούσαν επί μακρόν βασικό στοιχείο του οράματος της Δεξιάς, αλλά οι πιο ενδιαφέρουσες και παθιασμένες πρόσφατες εκκλήσεις έχουν αναδυθεί από το κυρίαρχο ρεύμα της Αριστεράς»¹¹.

Υπερβάλλουν όμως και εντέλει ακυρώνουν την οξεία αντίληψη της νέας κατάστασης από τον Σέννετ¹² απ’ όπου το παρακάτω απόσπασμα: «Οι παραδοσιακές μορφές εργασίας, όπως η εργοστασιακή εργασία και ακόμα περισσότερο η εργασία του τεχνίτη, παρείχαν σταθερή απασχόληση κι ένα σύνολο δεξιοτήτων που επέτρεπαν στους εργαζόμενους να αναπτύσσουν και να αντλούν υπερηφάνεια από μια συνεκτική διά βίου σταδιοδρομία με στέρεους κοινωνικούς δεσμούς πέριξ της δουλειάς τους. Η μετάβαση από το φορντιστικό στο μεταφορντιστικό μοντέλο εργασίας, με την άνοδο της παροχής υπηρεσιών και τους “ευέλκτους”, “κινητικούς”, ασταθείς τύπους απασχόλησης, κατέστρεψε αυτές τις παραδοσιακές μορφές εργασίας, μαζί και τις μορφές ζωής που παρήγαν».

Το πρόβλημα με την ανάλυση των Χαρντ – Νέγκρι δεν είναι κυρίως η βεβιασμένη αισιοδοξία με την οποία αντιμετωπίζουν την «απαλλαγή» από τους παλιούς κοινωνικούς τόπους της κουλτούρας. Είναι που βιάζεται να εξαφανίσει το λαό, την εργατική τάξη, ακόμα και τη νεολαία, ως κοινωνικά σύνολα, τάξεις ή κατηγορίες, για να δώσει χώρο στο νέο αμφιλεγόμενο κοινωνικό υποκείμενο, το πλήθος. Δεν συμμεριζόμαστε αυτή την οπτική. Είναι άλλο πράγμα ο κατακερματισμός της κοινωνίας και η ηγεμονία του ατομικού πολιτιστικού παραδείγματος, η διάρρηξη των συλλογικότητων και η ανεπάρκεια πολιτικών δομών και πολιτιστικών πρακτικών των αριστερών κομμάτων –ανεπάρκεια προγραμματική επί της ουσίας και όχι οργανωτική–, και άλλο πράγμα η αμφιλεγόμενη έκλειψη της εργατικής τάξης στον «μεταβιομηχανικό κόσμο».

Ξεπερνώντας το φόβο

Υπήρξε μια εποχή στην πρόσφατη ιστορία μας όπου στη γειτονιά και στο χώρο δουλειάς όλοι ήξεραν ποιος είναι ο χαφιές, ο αστυνομικός, ποιος ο αντιστασιακός, ο παλιός αντάρτης, ο νέος αγωνιστής. Ήξερες ποιον μπορείς να εμπιστευθείς, ποιος είναι δικός σου και ποιος εναντίον σου. Η απώλεια της εμπιστοσύνης για το διπλανό μας, η μετατροπή των πάντων σε δυνάμει απειλητικούς εχθρούς, φιλοτεχνεί μια κόλαση για τον σύγχρονο άνθρωπο. Σύμφωνα με την οξυδερκή παρατήρηση του Ζιγκμουντ Μπιάουμαν: «ασφαλώς δεν είναι όλοι κατάλληλοι και πρόθυμοι να γίνουν υπηρέτες του κακού. Ασφαλώς υπάρχουν αναρίθμητοι άνθρωποι επαρκώς απρόσβλητοι από το κακό, επαρκώς πολέμοι του ώστε να ανθίστανται [...] Το ουσιώδες όμως είναι ότι δεν ξέρουμε ποιοι είναι αυτοί και πώς να τους διακρίνουμε από εκείνους που είναι πιο ευάλωτοι στις ραδιουργίες του κακού»¹³.

Αναμφιβόλως ο χώρος που βασιλεύει το κακό είναι το σύγχρονο αλλά αρκετά αναχρονιστικό περιβάλλον εργασίας. Εκεί η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων γίνονται ολοένα και πιο δυσεύρετες. Όπως αναφέρει ο Κόρεϊ Ρόμπιν μιλώντας για την αναπαραγωγή του φόβου στον εργασιακό χώρο στις Ηνωμένες Πολιτείες, η ιεραρχία μιας πανίσχυρης επιχείρησης μπορεί να ασχολείται περισσότερο με την υπακοή των υφισταμένων υπαλλήλων και στελεχών παρά με την ενθάρρυνση της δημιουργικότητας ή της αποδοτικότητάς τους¹⁴.

Το 1996 ο Andrew Grove, άλλοτε πανίσχυρος άνδρας της πολυεθνικής Intel, έγραψε ένα βιβλίο με τον εύλωτο τίτλο *Only the Paranoid Survive*. Αναφέρει ο Ρόμπιν ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Ο γκουρού της διαρκούς βελτίωσης της ποιότητας Γ. Εντουαρντς Ντέμινγκ υποστηρίζει ότι ο φόβος πρέπει απαλειφθεί από τις εταιρείες. Έχω πρόβλημα με την απλοϊκότητα αυτής της άποψης. Ο πιο σημαντικός ρόλος των μάνατζερ είναι να δημιουργήσουν το περιβάλλον εκείνο μέσα στο οποίο οι άνθρωποι θα επιδιώκουν με πάθος τη νίκη στο χώρο της αγοράς. Ο φόβος του ανταγωνισμού, ο φόβος της χρεοκοπίας, ο φόβος του λάθους, ο φόβος της απώλειας – όλα αυτά μπορεί να είναι πολύ ισχυρά κίνητρα. Πώς καλλιεργούμε το φόβο της απώλειας στους εργαζόμενούς μας; Μπορούμε να το πετύχουμε μόνο εάν τον νιώθουμε και οι ίδιοι»¹⁵.

Στις περισσότερες εταιρείες στον τομέα των υπηρεσιών στην Ελλάδα, όπου ο συνδικαλισμός είναι άγνωστη έννοια, η ιεραρχία καλλιεργούσε με πολλούς τρόπους όλες τις φοβικές συμπεριφορές σε συνδυασμό με την ατομική ενθάρρυνση, την καλλιέργεια μιας μικρής φιλοδοξίας στα ανερχόμενα στελέχη. Στην οικονομία των νέων τεχνολογιών, των μίντια, των τηλεπικοινωνιών, και βεβαίως στο χρηματοπιστωτικό τομέα, πολύ πριν από την ύφεση, ο ανταγωνισμός ήταν το κύριο εργαλείο από τα τέσσερα που αναφέρονται παραπάνω. Αν ακούσετε υπαλλήλους τέτοιων οργανισμών να συνομιλούν μεταξύ τους χρησιμοποιώντας την προσφώνηση «συνά-

δελφε», θα διακρίνετε μια ειρωνική αποστασιοποίηση από το πραγματικό περιεχόμενο της λέξης.

Το δόγμα του fast track προς την επαγγελματική εξέλιξη επιβλήθηκε εύκολα σε ένα περιβάλλον υποχώρησης των συλλογικών διαδικασιών, ραγδαίας ανάπτυξης του χρηματοπιστωτικού - μιντιακού συμπλέγματος, της οικονομίας της ατομικής διάκρισης. Σύμπτασα η μαζική κουλτούρα στήριζε το θέαμα της επιτυχίας, εδραιώνοντας την απόλυτη επιτυχία του θεάματος. Τώρα, στο απόγειο της κρίσης, με την απειλή της ανεργίας να χτυπά την πόρτα ακόμα και των πιο «τακτοποιημένων» επαγγελματιών, η κουλτούρα του ανταγωνισμού και του φόβου φτάνει σε ένα αποκορύφωμα. Δεν είναι ότι λείπουν τα παραδείγματα αλληλεγγύης, είναι όμως ακόμα ανίσχυρα μπροστά στις ενορχηστρωμένες απειλές και τις διώξεις που υφίστανται προνομιακά οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι.

Η μικρή ζωή παράγει μεγάλους φόβους. Όσο περισσότερο μαθαίνουμε να αποφεύγουμε τις μεγάλες ιδέες αλλαγής του κόσμου και περιοριζόμαστε στη βελτίωση του δικού μας μικρόκοσμου, τόσο γιγαντώνονται οι πιο ανύπαρκτοι φόβοι. Πόσο μάλλον όταν και αυτός ακόμα ο μικρόκοσμός μας απειλείται με αφανισμό. Είτε πρόκειται για το φόβο του καλοζωισμένου μικροαστού μην τυχόν χάσει το καλό του αυτοκίνητο ή το σχετικά πολυτελές για τα δεδομένα του διαμέρισμα, είτε για τον παγωμένο μπροστά στην αβέβαιη έκβαση του μέλλοντος υπάλληλο, απογοητευμένο από την πολιτική, κλεισμένο στο ατομικό σύμπαν του γραφείου ή του δωματίου του που εκτονώνει το θυμό του σχολιάζοντας στο Διαδίκτυο, και για τις δύο περιπτώσεις ισχύει η προειδοποίηση του Δημήτρη Σεβαστάκη¹⁶ ότι, ελλείψει μηχανισμών διαχείρισης της πτώσης, ελλοχεύει ο κίνδυνος της κατάθλιψης.

Όπως το θέτει ο Νίκος Ξυδάκης: «Η κοινωνία ραγίζει από απειλές, πρωτόγνωρες τουλάχιστον για δύο τρεις γενιές: απειλές φτώχειας, απειλές κατά της κοινωνικής συνοχής, απειλές κατά του κοινωνικού συμβολαίου, απειλές κατά του δημόσιου πλούτου και της εθνικής κυριαρχίας. Μόνο αν αναγνωρίσει τον εαυτό της σαν κοινότητα, βάσει συνομολογημένων παρονομαστών, γύρω από ένα μίνιμουμ αξιακό πλαίσιο, η κοινωνία μπορεί να αντισταθεί στις δυνάμεις της διάλυσης και να υπερασπιστεί τον δημόσιο χώρο, τον κοινό λόγο, την πατρίδα»¹⁷.

Μια φοιτήτρια, μιλώντας στον ραδιοφωνικό σταθμό Στο Κόκκινο για την εμπειρία της ως μαθήτριας στο ξέσπασμα του Δεκέμβρη, ξεχώρισε την αναγκαιότητα μιας νέας μορφής δημοκρατίας θεμελιωμένης στη συμμετοχή όλων: «Νιώσαμε ότι δεν είμαστε μόνοι, ένας, δύο, τρεις, δέκα ή μερικές χιλιάδες. Είμαστε πολύ περισσότεροι...»

Αυτή η αίσθηση συμμετοχής σε κάτι κοινό ήταν η κινητήρια δύναμη του Δεκέμβρη. Η αναζήτηση μιας συλλογικής ταυτότητας με άπειρα δυναμικά αιτήματα. Σε αυτό το «εμείς», τη συμμετοχή, που τόσο έχει λείψει όλη την περίοδο ηγεμονίας του νεοφιλελεύθερου ατομικού μοντέλου, βασίζεται ο έντονος δημοκρατικός χαρακτήρας αυτής της έκρηξης παρά τις βίαιες ή και τυφλές πράξεις που τη σημάδεψαν. Ο Θω-

μάς Τσαλαπάτης σε ένα πρόσφατο άρθρο¹⁸ του στην *Εποχή* τοιμά να διατυπώσει την υπόθεση εργασίας για μια νέα γενιά που εκφράζεται καλλιτεχνικά μέσα από αυτό το πρίσμα, του «εμείς», που βλέπει την πολιτική ξανά με όρους συλλογικής απόγνωσης ή και προσομνής.

Μορφές εμφάνισης του νέου συλλογικού ήθους

Το φαινόμενο της εξάπλωσης των διαδικτυακών κοινοτήτων μέσω των μπλογκ και των social media, κατά τη γνώμη μας, σχετίζεται με την επιχειρούμενη έξοδο του μοναχικού ατόμου από τον αυστηρά ιδιωτικό του χώρο. Είναι ένα εγχείρημα μετάβασης σε ένα νέο συλλογικό. Με τα λόγια του Ανδρέα Τριανταφυλλίδη, ενός σαραντάχρονου σύμβουλου επιχειρήσεων, μεγάλο μέρος των νέων ανθρώπων που αφιερώνουν πάρα πολύ χρόνο στη δουλειά τους «νιώθουν ότι συμμετέχουν στα κοινά με ψηφιακό τρόπο διότι δεν είναι εύκολο να το οργανώσουν αλλιώς, λ.χ. να πάνε κάπου, να μιλήσουν με άλλους ανθρώπους». Και συνεχίζει θέτοντας ένα άλλο ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια: «το χαμένο στοίχημα της γενιάς μας είναι ίσως η δημιουργικότητα. [...] Εκτελούμε (σ.σ. στον εργασιακό χώρο) πράγματα που έχουν προαποφασιστεί. [...] Περνάει η μέρα στο γραφείο και έχεις στείλει είκοσι e-mail και έχεις γράψει τρία μέμο. Δηλαδή, τι έχεις κάνει ακριβώς; Δεν μπορείς να το εξηγήσεις στο παιδί σου, αν σε ρωτήσει...»¹⁹

Το blogging αποτελεί ένα προσφιλέ μέσο στα χέρια αυτού που ο Χριστόφορος Βερναρδάκης²⁰ αποκαλεί «νέο κοινωνικό σώμα». «Συγκροτεί», σύμφωνα με τον αναλυτή, «έναν τρόπο έκφρασης, μια μορφή πολιτικής συμμετοχής και ένα χώρο δημοσιοποίησης ιδεών και “προσωπικών” απόψεων. Εμφανίζεται να υποκαθιστά την “παλαιότερη” συμμετοχική πρακτική της κομματικής (πολιτικής) στράτευσης, από μεγάλο δε μέρος του πληθυσμού αυτού (44%) εκφράζεται η άποψη ότι τα blogs έχουν τη δύναμη να αλλάξουν το κοινωνικοπολιτικό σκηνικό της χώρας. Πιστεύεται επίσης ότι στο μέλλον θα έχουν τη δύναμη να προκαλούν μαζικές κοινωνικές κινητοποιήσεις (34%) και να αποτελούν το κύριο μέσο αντικειμενικής πολιτικής ενημέρωσης (21%). Βρισκόμαστε πιθανόν μπροστά σε μια νέα δυναμική πολιτικής επικοινωνίας και κοινωνικής ενεργοποίησης».

Πέρα όμως από τα παραπάνω, που μπορεί να ακούγονται και υπερβολικά από την ανάγκη ενός πολιτικά εξασθενημένου κοινού για εύκολες αλλαγές χωρίς μάχη ή θυσίες, τα blogs και ευρύτερα ο χώρος του διαδικτύου παρείχαν τα μέσα για την ενθάρρυνση της δημιουργικότητας, προώθησαν έναν εκδημοκρατισμό μιας ενδιαμέσης κατηγορίας κοινωνικής γνώσης, έθεσαν το ερώτημα μιας νέας συλλογικότητας και πολιτικοποίησης διαμεσολαβημένης από αισθητικούς κώδικες. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εδώ η εκστρατεία γελιοποίησης του ανοιχτού διαγωνισμού επι-

λογής νέου γραφιστικού σήματος της ΟΝΝΕΔ, το περίφημο «κίνημα» του logo#31. Αφού εντοπίστηκε το κατά κοινή ομολογία πιο κακόγουστο από τα προτεινόμενα λογότυπα, οι χρήστες καλούνταν να συνδεθούν στην ιστοσελίδα της οργάνωσης για να το ψηφίσουν. Όταν το απαίσιο σήμα έδειχνε να προηγείται κατά πολύ των υπολοίπων, η οργάνωση αποφάσισε να το καθαιρέσει από τη λίστα των επιλογών πυροδοτώντας νέο κύκλο κινητοποιήσεων για την αποκατάσταση της αξίας του.

Το χιούμορ είναι ένα όπλο που όλο και πιο πολύ, αυθόρμητα, μπαίνει στη μάχη στους νέους πολιτικούς τρόπους. Θυμηθείτε το καμένο δέντρο των Χριστουγέννων του 2008 στο Σύνταγμα, το χορό με τα σάπια κρέατα μπροστά από τους αστυνομικούς που φρουρούσαν το επόμενο δέντρο, ή πιο πριν τους «Επενδυτές με όραμα»²¹ το καλοκαίρι του 2007 με τις πυρκαγιές, και πιο πρόσφατα το «Σύνδεσμο Ειλικρινών Βιομηχάνων».

Η καταστολή της επινοητικότητας, της δημιουργικότητας, της φαντασίας στο χώρο εργασίας, στο σχολείο, ακόμα και στις πολιτικές οργανώσεις όπως έχουν εγγραφεί στη συνείδηση των νέων ανθρώπων, ανέδειξε το αίτημα μιας ανυπακοής απέναντι στις ιεραρχίες γενικώς – από εδώ και η σημαντική ενίσχυση της επιρροής του λεγόμενου αντιεξουσιαστικού χώρου μέσω και του «αναρχικού» ίντερνετ.

Είναι πολλά τα παραδείγματα που θα μπορούσε να αναφέρει κανείς αν ήθελε να τονίσει την τάση για μια πιο δημιουργική σχέση με την πολιτική που κερδίζει έδαφος ολοένα. Αν και μάλλον επιφανειακή ως μορφή ακτιβισμού η κίνηση των “atenistas”²² δείχνει να επικοινωνεί με αυτές τις διεργασίες, εισάγοντας στην πολιτιστική πρακτική της το στοιχείο του «κοινού». Όλες οι δράσεις της έχουν να κάνουν με την ανάδειξη των κοινών, δημόσιων χώρων της πόλης. Γενικότερα η αναζήτηση μιας συλλογικής ταυτότητας που να περιλαμβάνει κάποιας μορφής κοινωνική συνείδηση και δράση, αν και μετριέται περισσότερο ως ατομική στάση που ενισχύει την εικόνα μου («δραστήρια για τα θέματα της πόλης μου»), αποτελεί ένα δείκτη μιας ορισμένης σύνδεσης του ατομικού με το συλλογικό. Ένα πιο πολιτικό και πιο κατάλληλο παράδειγμα μας δίνουν οι πρωτότυπες δράσεις που αναλαμβάνουν από τον Δεκέμβρη του 2008 και ύστερα φοιτητικοί σύλλογοι, σπουδαστές θεατρικών σχολών, ομάδες blogger κ.λπ.

Δίπλα στις παραδοσιακές μορφές πολιτικών οργανώσεων, τα τελευταία χρόνια, και με ιδιαίτερη πυκνότητα από τον Δεκέμβρη του 2008 και ύστερα, εμφανίστηκαν εκατοντάδες διάσπαρτες ομάδες και συσπειρώσεις. Από πολιτικοσυνδικαλιστικά σχήματα σε εργασιακούς χώρους, κινήσεις πόλης, κινήσεις ενάντια στα διόδια ή τις κεραίες κινητής τηλεφωνίας, πρωτοβουλίες και συνελεύσεις κατοίκων σε γειτονίες, στέκια, καταλήψεις όπως της Λυρικής Σκηνής ή της ΕΣΗΕΑ, μέχρι εναλλακτικές πηγές ενημέρωσης. Εγχειρήματα αισθητικά και πολιτιστικά, ομάδες για την έξοδο της τέχνης στο δρόμο. Αυτή η κίνηση περιλαμβάνει επίσης περιοδικά έντυπα και «κοινότητες υπό κατασκευή», σε αντικαταναλωτική βάση, το κίνημα κατά των παράνο-

μων πινακίδων υπαίθριας διαφήμισης, την άνοιξη των διαδικτυακών ραδιοφωνικών σταθμών κωκ.²³

Ενότητα υπό ποια ηγεμονία;

Όλες αυτές οι μορφές αναπαριστούν, σε μια πρώτη ανάγνωση, τον υφιστάμενο πολυκερματισμό της κοινωνίας, απέχοντας εντούτοις παρασάγγας από τη θεσμική σύλληψη μιας «κοινωνίας των πολιτών» συμπληρωματικής στην κεντρική εξουσία. Επικοινωνούν μεταξύ τους όχι με κάποιον οργανωμένο τρόπο, με ένα συντονιστικό, αλλά με κάτι αδιόρατο και βαθύτερο: μια κοινή γλώσσα ρήξης με τους κυρίαρχους θεσμούς και αξίες. Ωστόσο αυτός ο αναπτυσσόμενος πολιτισμός «των κάτω», σύμφωνα με την παλαιά κινηματική ορολογία ή του «νέου κοινωνικού σώματος», δεν εμφανίζεται σχεδόν ποτέ καθαρός. Διαμεσολαβείται συχνά από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του συστήματος. Επικοινωνεί διπλά και με τις τάσεις χειραφέτησης και με τις τάσεις υποταγής. Δυνάμεις καθεστωτικές και κομπορμιστικές, όπως είναι κατεξοχήν τα freepress, υιοθετούν στοιχεία αυτής της γλώσσας, αυτής της αναδυόμενης κουλτούρας – πράγμα απολύτως φυσιολογικό για την εμπορική επιβίωση αυτών των μέσων.

Για να επιστρέψουμε στον Ζίζεκ, ο ίδιος ο αντικαπιταλισμός μπορεί να βρoίσει χώρο και ακολούθως να εκφυλίζεται στα κυρίαρχα κανάλια: «Δεν έχουμε έλλειμμα αντικαπιταλισμού στις μέρες μας, αντιθέτως γινόμαστε μάρτυρες πληθωρικής κριτικής στα δεινά που συσσωρεύει ο καπιταλισμός. Βιβλία, εφημερίδες, τηλεοπτικές εκπομπές στηλιτεύουν κατά κόρον ασύδοτες εταιρείες που μολύνουν το περιβάλλον, διεφθαρμένους τραπεζίτες που συνεχίζουν να εισπράττουν γενναία μπόνους, ενώ οι τράπεζές τους διασώζονται με δημόσια κονδύλια, για βιομηχανικά κάτεργα που εκμεταλλεύονται υπερωριακή παιδική εργασία και πάει λέγοντας. Υπάρχει όμως μια παγίδα σε όλο αυτό το χείμαρρο της κριτικής: Αυτό που δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση είναι το δημοκρατικό- φιλελεύθερο πλαίσιο της πάλης εναντίον αυτών των ακροτήτων»²⁴.

Η σχέση της παλιάς πολιτικοποίησης του «καθολικού» με τον αστερισμό των νέων τρόπων του «επιμέρους» είναι ένα ζήτημα ανοιχτό. Το Σάββατο 4 Δεκεμβρίου 2010 οργανώθηκε ένα πολύ ενδιαφέρον για όσους το παρακολούθησαν δρώμενο - διαμαρτυρία του Φοιτητικού Συλλόγου Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ στην πλατεία Συντάγματος. Σε άρθρο τους στην *Αυγή* δύο φοιτήτριες που πήραν μέρος αφήνουν αιχμές για τη στάση των αριστερών παρατάξεων απέναντι στις νέες μορφές δράσης. Τις χρησιμοποιούν αλλά δεν τις καταλαβαίνουν, δείχνει να είναι η κατηγορία που τους απευθύνουν²⁵. Δεν είναι το θέμα η εκμάθηση, η υιοθέτηση της «νέας γλώσσας» από τις πολιτικές δυνάμεις του κινήματος. Αυτό που χρειάζεται περισσότερο είναι ένα

νέο ήθος, ένα μη ανταγωνιστικό βλέμμα απέναντι στα νέα φαινόμενα. Η οριζόντια επικοινωνία, η ανοιχτή συντροφικότητα, πέρα από τα όρια των κομματικών γραμμών. Ο αναδυόμενος πολιτισμός των δικτύων χρειάζεται ένα ηγεμονικό πολιτικό σχέδιο για να επικρατήσει. Δεν φτάνει η δράση, έτσι κι αλλιώς, και ο ναρκισσισμός από όποια πλευρά κι αν προέρχεται είναι το πρώτο αντανακλαστικό σε καιρούς ατομικούς, που ο καθένας έχει μάθει να ψάχνει την αλήθεια του για να δικαιωθεί. Εκτός αν εννοούμε στα σοβαρά το άλμα προς το νέο συλλογικό εαυτό μας.

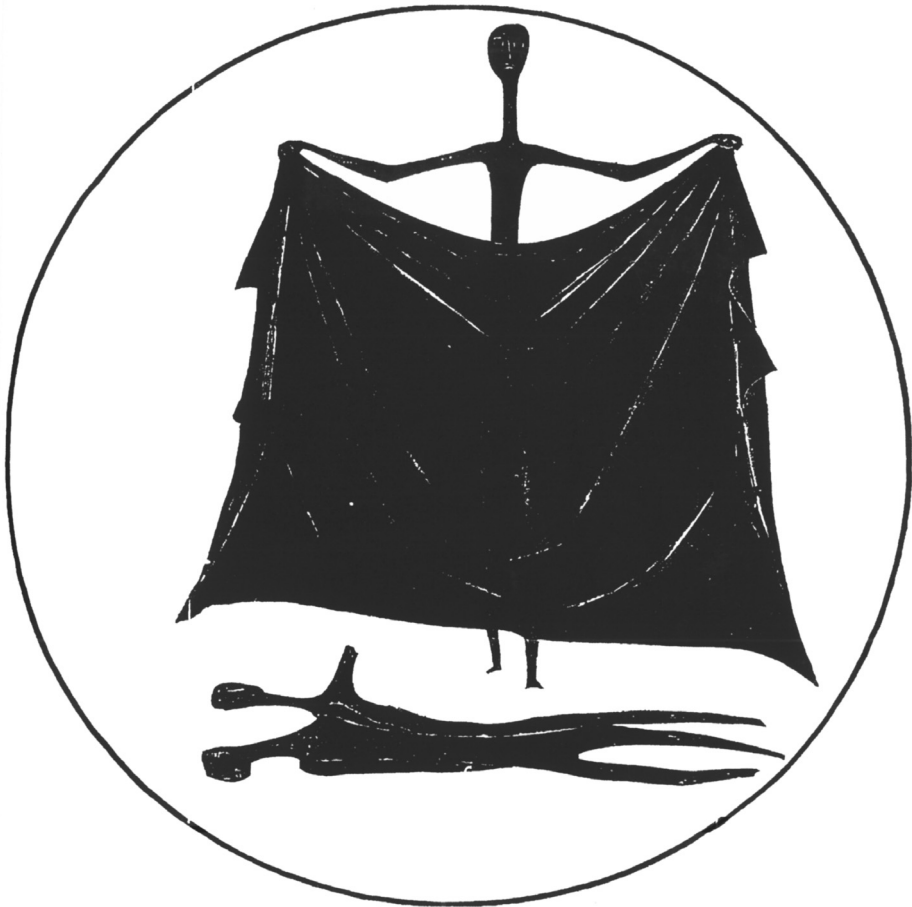
Σημειώσεις

1. Martin Crimp, *Attempts on her life*, πρώτο ανέβασμα στο Royal Court του Λονδίνου (1997). Η παράσταση με τίτλο *Απόπειρες* ανέβηκε το χειμώνα του 2007 στο θέατρο Ιλίσια - Ντενίση σε σκηνοθεσία Αθανασίας Καραγιαννοπούλου. Βλ. επίσης Bruce Weber, "The Cigarette Unsmoked, the Messages Unheard", *New York Times*, 30/4/2002.
2. Για μια πιο αναλυτική προσέγγιση βλ. Πέτρος Παπακωνσταντίνου, *Το χρυσό παραπέτασμα: η γέννηση του ολοκληρωτικού καπιταλισμού*, Λιβάνης, Αθήνα 2008.
3. Richard Sennett, *Η κοιλτούρα του νέου καπιταλισμού*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Σαββάλας, Αθήνα 2008.
4. Luc Boltanski/Eve Chiapello, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, 1999.
5. Συνέντευξη Ρ. Σένετ στην *Καθημερινή*, 14/6/2009.
6. Κώστας Βεργόπουλος, «Ο όμορφος Μάης», *Ελευθεροτυπία*, 9/5/2008 – και για τις απόψεις που κριτικάρονται εδώ βλ. την παραπομπή του αρθρογράφου Jean-Pierre Le Goff, *Mai 68: l'héritage impossible*, La Découverte, Paris 1998.
7. Βλ. Corey Robin, *Φόβος. Η ιστορία μιας πολιτικής ιδέας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 316-317. Για την πρακτική εφαρμογή σε εργασιακούς χώρους των ΗΠΑ, βλ. Kelley Holland, "Improve morale by knowing your employees", *The New York Times*, 26/12/2008. Βλ. επίσης Jill Andresky Fraser, *White Collar Sweatshop: The Deterioration of Work and Its Rewards in Corporate America*, Norton, New York 2002 και Malcolm Gladwell, "The talent myth", *The New Yorker*, 22/7/2002.
8. Ρούσσο Βρανάς, «Δρόμοι», *Τα Νέα*, 2/10/2010.
9. Σλάβοϊ Ζίζεκ, «Ζώντας στην εποχή των τεράτων. Η κρίση, η Ευρώπη, ο κομμουνισμός», διάλεξη στην Αθήνα, 19/12/2010. Βλ. σχετικά την ιστοσελίδα aristerovima.gr.
10. Για την εισαγωγή του όρου, βλ. Νικόλας Σεβαστάκης, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19/6/2010.
11. Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα (υπό έκδοση).
12. Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, Norton, New York 1998.
13. Zygmunt Bauman, *Ρευστός φόβος*, μτφ. Γιώργος Καράμπελας, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σ. 94.
14. Robin 2010, *ό.π.*, σ. 313.
15. Jill Andresky Fraser, *White-Collar Sweatshop: The Deterioration of Work and Its Rewards in Corporate America*, Norton, New York, 2001, σ. 155.
16. Δημήτρης Σεβαστάκης, «Η κατάθλιψη», *Ελευθεροτυπία*, 2/12/2010.

17. Νίκος Ξυδάκης, «Υπερασπιζόμενοι το κοινό εδώ», *Καθημερινή*, 9/5/2010.
18. Θωμάς Τσαλαπάτης, «Η λογοτεχνία μιας γενιάς και το “εμείς” του Δεκέμβρη», *Εποχή*, 12/12/2010.
19. «Η χαμηλή πτήση της γενιάς 30-40», *Καθημερινή*, 25/1/2009.
20. Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Τα blogs στην Ελλάδα του 2008: πολιτική κουλτούρα και νέος δημόσιος χώρος», *Monthly Review*, Μηνιαία επιθεώρηση 47 (112), Νοέμβριος 2008.
21. Βλ. την ιστοσελίδα <http://salata.wordpress.com/2007/07/08>.
22. Βλ. την ιστοσελίδα www.atenistas.gr/ όπου οι ίδιοι περιγράφουν τον εαυτό τους ως εξής: «Δεν είμαστε κομματικός οργανισμός, ούτε δημοτική παράταξη, αλλά μια ζωντανή κοινότητα που θέλει να μοιραστεί την πίστη της για μια πολύ καλύτερη Αθήνα πιστεύοντας στη αναζωογονητική δύναμη της δράσης».
23. Ενδεικτικά βλ. τις ιστοσελίδες: acidart.gr/ radiobubble.gr/ reconstruction.gr/ dangerfew.gr/ thepressproject.gr/
24. Ζίζεκ 2010, *ό.π.*
25. Μαρίνα Μπασδέκη/Ηρώ Καλογεροπούλου, «Έργο για το μέλλον ή για τα σκουπίδια;», *Αυγή*, 12/12/2010.

Σούζαν Μείσελάς, Μπλόκο σε ταξιδιώτες λεωφορείου, Σαλβαντό, 1980.

Βάσω Κατράκη, Το γκέος της Αντιγόνης, 1972.